

DEN DISCIPLINERADE MÄNNISKAN: OM ÖVERVAKNING, BIOMAKT OCH SJÄLVREGLERING

Övervakning även i välmening för att öka vår trygghet kan ha konsekvenser för våra liv. Med utgångspunkt i Foucault undersöker **Lennart E. H. Räterlinck** samband mellan övervakning, kunskap och makt över våra liv.

Text: Lennart E. H. Räterlinck

I verket *Övervakning och straff* från 1975 analyserade den franske tänkaren **Michel Foucault** (1926-1984) hur det moderna fängelsesystemets framväxt från 1600-talet och framåt kunde förstås som en övergång till en ny form av disciplinering av mänskligt beteende. Om förmoderna former av maktutövning utgjordes av våldsamma spektakel öppna för allmänheten, exempelvis i form av offentliga avrättningar, innebar uppkomsten av det moderna fängelset, tillsammans med sociala och rättsliga reformer gällande regleringen av avvikande beteenden, en utveckling av nya former av maktutövning baserade på övervakning, observation och disciplinering.

De intagna i det moderna fängelset var föremål för oavlätlig övervakning och deras tillvaro detaljstyrdes genom noggrann kontroll av både tid och rum utifrån olika slags tidtabeller och klassificeringsscheman. De skulle helt enkelt genom fängelsets allestädes närvarande dressyrkonst normaliseras till att bli lydiga och ordningsamma kroppar. De var en typ av disciplineringsprocess som vid den här tiden kännetecknade organiseringen av arméer, sjukhus och skolor, men som nu fick sitt fulla uttryck genom den nya typen av fängelse. Övervakningens roll belyses väl genom Foucaults hänvisning till den engelske filosofen Jeremy Benthams (1748-1832) idé om fängelset "Panoptikon", dåtidens praktexempel på den nya formen av maktutövning genom övervakning. Panoptikon var en cirkelformad fängelsebyggnad av tårtbitsliknande celler där ett övervakningstorn placerat i byggnadens mitt gjorde det möjligt att se in i samtliga fängelseceller. Även om det praktiskt sett inte skulle vara möjligt att betrakta alla celler samtidigt, var poängen med strukturen att de intagna inte kunde veta när de var observerade och därför skulle tvingas agera som om de ständigt vore under observation. Följden av detta rationella och kostnadseffektiva system skulle bli att individen införlivade den observerande blicken och ständigt övervakade sig själv för att forma sitt beteende i enlighet med fängelsets föreskrivna

Fängelsestraffet
skapar de individer
och den brottslighet
som kan bestraffas
genom detta straff.

regler. Fängelsestraffet som metod för reglering av samhällsmedborgare grundas alltså inte på vedergällning och våldsam bestraffning för olydnad utan på en väl uttänkt organisering av den enskilda individens kroppsliga beteende. Som Foucault påpekar är det en myndighetskontroll som så småningom också kommer att rikta sin blick mot den mänskliga själen. Själen blir även den ett objekt för en disciplinerande pedagogik där syftet är att uppfostra individen. Det är kanske inte svårt att förstå varför både medicinen och psykiatrin kommit att få en sådan stor betydelse för straffvetenskapen ända fram till våra dagar.

En viktig tes hos Foucault är att de typer av tekniker för övervakning och disciplinering som kännetecknar det moderna fängelsets reglering av kriminella med tiden också har spridits till andra delar av samhället. Just Benthams specifika fängelsemodell förblev visserligen huvudsakligen en idé, men föreställningen om en allseende övervakning syftandes till de övervakade individernas självreglering av sitt beteende har dock haft avsevärd betydelse för den fortsatta organiseringen av inte endast fängelser utan också sjukhus, skolor och arbetsplatser. Utformningen av sådana institutioner har inte sällan skett i en strävan att genom utförliga organiseringsprinciper åstadkomma miljöer som är överblickbara, kontrollerade och säkra. I ett mer övergripande historiskt och samhällsligt perspektiv har den disciplinerande maktutövningen i form av övervakning, kategorisering av individer och korrektion kommit att utgöra en väsentlig del i statens vilja att styra och kontrollera sin befolkning. Den statliga styrningskonsten ser vi idag uttryckt inte bara genom straffrättsystemet utan även genom exempelvis socialtjänstens journalföringar, försäkringskassans bedömningskriterier, skolväsendets pedagogik och den elektroniska övervakningen av offentliga rum i våra städer. De praktiker för klassificering, uppdelning och kontroll av populationens enskilda individer kan summeras under rubriken "biomakt". Biomakt är för Foucault liktydigt med den allmänna form som den moderna maktutövningen har antagit. Å ena sidan kännetecknas biomakten av system

för kroppslig disciplinering av individer (exempelvis fängelset) som syftar till att forma lydiga samhällsmedborgare. Å andra sidan handlar biomakten om metodisk övervakning av enskilda individer i syfte att möjliggöra en kontroll av befolkningen som helhet (exempelvis genom statistik för att klarlägga demografiska mönster). Specifikt för biomakten är dess omsorg om att förbättra det mänskliga livet, vilket inte minst uttrycks genom dess fokus på frågor om sexualitet, reproduktion och andra folkhälsoaspekter. Idén om det svenska folkhemmet passar onekligen med lätthet in på denna beskrivning av biomakten.

För Foucault är det inte endast de fysiska kännetecknen hos de disciplinerande miljöerna som är av intresse, utan även hur maktutövningen över människors kroppar och själar har kommit att forma specifik kunskap om dessa individer. Vi kan återigen tänka på fängelset, där föreningen mellan medicinen, psykiatrin, pedagogiken och fängelsets organisation belyser kunskapens sammanflätning med makten. Den vetenskapliga kunskapen blir här vägledande för utformningen av det straffrättsliga tänkandet och de disciplinerande teknikerna. Samtidigt bör det givetvis tilläggas att fängelsestraffets blotta existens utgör en viktig del i produktionen av kunskap eftersom det kommer att influera våra uppfattningar om vad som är brottsligt eller inte. Kort sagt skulle vi kunna säga att fängelsestraffet skapar de individer och den brottslighet som kan bestraffas genom detta straff.

Detta exempel på sambandet mellan kunskap och makt kan jämföras med hur skolans organisation ständigt skapar en gränsdragning mellan den normala respektive den avvikande eleven, hur den psykiatriska klinikens klassifikationssystem skapar den friska respektive den sjuka individen, eller hur medicinska diskurser formar föreställningar om vad som utgör en sund sexualitet hos en människa. Vi ser alltså hur den disciplinära makten verkar till att forma specifika typer av individer. Det må sedan handla om alltifrån brottslingen, den avvikande skoleleven eller patienten till arbetaren, soldaten, den heterosexuelle eller flykten. Vi skulle onekligen kunna mångfaldiga denna typ av kategoriuppdelningar, uppdelningar som utifrån Foucaults uppfattning om maktens och kunskapens förbund måste betraktas som långt ifrån neutrala eller självklara.

Den kunskap som är kopplad till övervakning och disciplinering framstår som oundvikligt kopplad till makten, även om den i egenskap av makt ger sig till först känna genom den konkreta tillämpningen, inte sällan inom institutionella sammanhang, av kunskapen i syfte att reglera människors livsföring. Det är viktigt att betona att makt inte är någonting som man har (den är inget ting), även om vi onekligen tenderar att tala om makt på det sättet, där politiska strukturer, sociala klasser, staten, etcetera, anses inneha eller äga makten. Inte heller är makt endast en fråga om den uppenbara, tvingande och potentiellt våldsamma repressionen (vi kan här tänka på den maktutövning som polis, militär eller ordningsvakter ger uttryck för genom sin våldsutövning i syfte att upprätthålla social ordning). I stället pekar Foucault på makten som någonting relationellt, det vill säga något som uppkommer mellan människor och mellan människor och organisationer. Makten är alltid rörligt, reversibelt och insta-

bil, vilket innebär att den ständigt måste upprätthållas genom olika typer av makttekniker.

Makten manifesteras som vi sett genom produktionen av kunskap och dess tillämpning och för att vidga vår förståelse av vad makt är kan vi tänka på all den expertkunskap om kroppsideal, matkultur, vett och etikett, barnuppföstran och allehanda andra saker som förmedlas via medier av olika slag. Inte sällan tar vi denna expertkunskap för given eftersom vi gärna litar på den som tituleras expert. Men expertkunskapens självklarhet och neutralitet förblindar oss ofta inför det faktum att denna kunskap även fungerar som en teknik för övervakning och reglering av vårt beteende. Mycket av denna kunskapsproduktion syftar till kontroll över både människor och ting och som medel för att anpassa människor till vissa normer och värderingar är den onekligen en form av maktutövning. Som sådan är den dessutom, till skillnad från statens uttryckligt tvingade makt genom bland annat polis och militär, huvudsakligen osynlig och därigenom enligt Foucault också desto farligare. Eftersom experternas kunskapsproduktion också innebär ett skapande av vad vi kommer att uppfatta som verkligt och sant är det oundvikligt att denna kunskapsproduktion fungerar som en procedur för utestängande och nedtytande av alternativa kunskapsformer och verkligheter. Inom ramarna för det som tystas ned och utesluts ur våra världsbilder rymms det som

Expertkunskapens självklarhet och neutralitet förblindar oss ofta inför det faktum att denna kunskap även fungerar som en teknik för övervakning och reglering av vårt beteende

utifrån rådande normer betraktas som den onormala sexualiteten, de utseendemässigt avvikande, de kulturellt främmande, och så vidare. Det finns otaliga exempel som kan illustrera hur produktionen av den sanna kunskapen och det som faller utanför resulterat i våldsamt förtryck och även utplåning av specifika grupper av individer: Förintelsen under andra världskriget, det armeniska folkmordet 1915-1917 eller tvångssteriliseringarna i Sverige mellan 1934-2013.

Vi ska nu inte förledas till att tro att den disciplinära maktutövningens farliga och potentiellt destruktiva konsekvenser endast är en fråga om ytterlighetsexempel. Först och främst, mot bakgrund av den moderna maktutövningsform som stavas biomakt utgör de nämnda exemplen inte några historiskt isolerade ytterligheter utan kan ses som en följd av föreningen mellan specifika politiska ideologier, vetenskaplig kunskap, administrativa praktiker samt teknologier för övervakning och disciplinering. Det föreligger en historisk kontinuitet mellan statens vilja till styrning av sitt territorium, övervakning och vetenskapligt grundad klassificering av detta områdes befolkning och kontroll genom olika typer av säkerhetsapparater som tyvärr får dylika historiska händelser att framstå som en konsekvens av biomaktens sätt att fungera. Det betyder inte att dessa händelser varit ofrånkomliga, men det betyder att vi inte ska lura oss att tro att de utgör exempel på upphävandet av det moderna samhällets ordning eller är någonting histo-

riskt som vi nu lämnat bakom oss. Tvärtom. Vi behöver bara tänka på sådana nutida exempel som Skånepolisens register över romer eller det hemliga register som polisen fört över kvinnor som anmält att de blivit misshandlade. Biomaktens bedrägliga omsorg, att övervakningen, kartläggningarna och klassificeringarna alltid äger rum i syfte att befrämja populationens liv, lyser igenom synnerligen väl i polismyndighetens försvar för sitt handlande.

Denna omsorg, det vill säga tanken att övervakning, institutionell uppfostran, anpassningen av vårt beteende i enlighet med vissa normer, etcetera, utgör en väg mot det goda livet, är någonting som vi inte endast möter i relation till myndigheternas ingripande i våra liv. Den finns även närvarande i en mängd andra typer av sammanhang, inte sällan som ett sätt att legitimera vad som i grunden kan betraktas som uttryck för biomaktens spridning i samhället. Den vetenskapliga och teknologiska utvecklingen under slutet av 1900-talet och början av 2000-talet har exempelvis möjliggjort en omfattande spridning av olika sätt genom vilka både offentliga och privata aktörer kan övervaka, kategorisera och identifiera individer genom alltifrån trafikkameror till DNA-profilering. Idag kan olika typer av biometriska tekniker, det vill säga tekniska system som identifierar individer utifrån fysiologiska eller beteendemässiga kännetecken, användas för igenkänning av ansikten, näthinnor, röster, gångstilar eller den rytm vi använder när vi skriver på vår dator. Vi kan exempelvis tänka på hur det idag är möjligt att på vissa mobiltelefoner logga in genom fingeravtrycksavläsning i stället för med hjälp av en PIN-kod. Identifikationen äger rum genom att den biometriska informationen, fingeravtrycket, jämförs med en biimetrisk databas där individen sedan tidigare lagrat denna information. Av ett annat slag, men även de en del av den teknologiska övervakningens spridning i vardagen, är spärrarna i tunnelbanan, vars genomskinliga dörrar öppnas med hjälp av ett elektroniskt passerkort. Låt oss sedan inte glömma all form av kameraövervakning som trängs i våra offentliga utrymmen. Syftet med deras förekomst och deras potentiella konsekvenser för individen skiljer sig inte särskilt mycket från vad som var tanken med Benthams "Panoptikon".

Fördelarna med dessa tekniker beskrivs ofta som en fråga om ökad säkerhet och användarvänlighet. Detsamma gäller exempelvis internetsökmotorernas insamlande av information för att bland annat skräddarsy den annonsering som dyker upp på olika hemsidor. Eller våra smarta telefoners gps-lokalisering av var vi befinner oss i staden i syfte att detaljanpassa reklam om caféer och restauranger – allt baserat på tidigare information om våra rörelsemönster och köpvagnar. Det skräddarsydda tilltalet ter sig lockande och fyller oss lätt med en känsla av trygghet mitt i den mångfald av valmöjligheter som konsumtionssamhället ställer oss inför. Detsamma gäller de olika typer av överfallsappar som utvecklats för mobiltelefoner och som med hjälp av gps-teknik gör det möjligt att lokalisera den överfallna och i bästa fall avbryta överfallet.

Ledordet när det gäller denna typ av tekniker, och det kan måhända också ses som en underförstådd motivering för all form av övervakning, tycks vara att dessa tekniker hjälper oss att undanröja osäkerhet i tillvaron och därigenom skapar trygghet. Det intressanta här är huruvida det handlar om en faktisk säkerhet och trygghet eller blott en känsla som inte överensstämmer med verkligheten. I viss mån är tryggheten givetvis inte något fantasifoster eftersom exempelvis kameraövervakning i vissa typer av miljöer har en reducerande

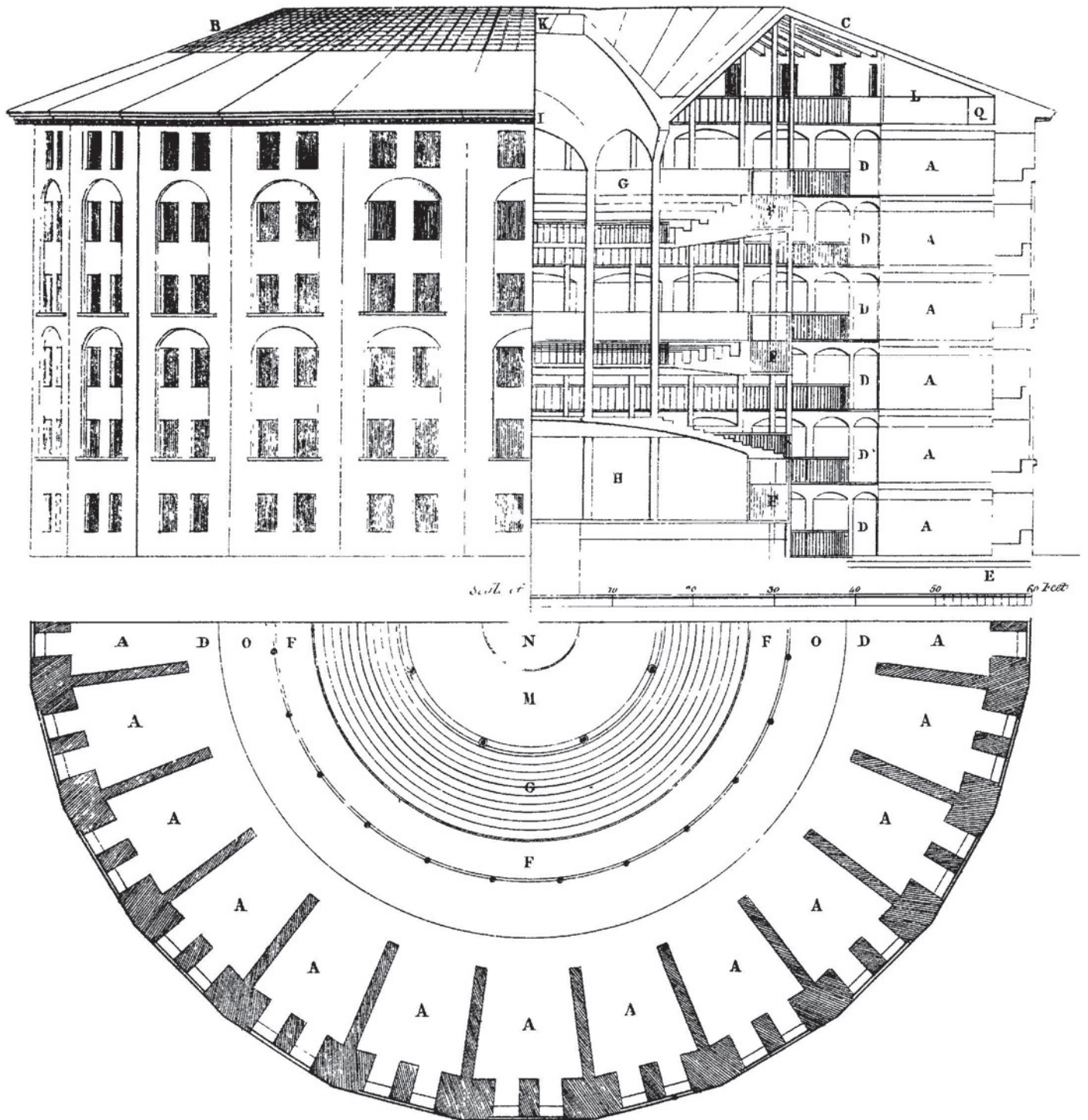
effekt vad gäller förekomsten av kriminalitet i den mån de individer som visats i området verkligen tror på det finns någon som betraktar kamerornas filminspelningar. I andra fall är trygghetskänslan endast en missvisande känsla, till exempel i de fall då filminspelningarna faktiskt inte övervakas regelbundet och kamerorna endast erbjuder en möjlighet att i efterhand eventuellt klara upp brott.

Det potentiella problem som i övrigt brukar lyftas fram vad gäller många tekniker för övervakning är att de kan vara integritetskränkande i den mån de används för att identifiera individer som inte önskar bli identifierade eller då databaser med biimetrisk information används för andra syften än de tilltänkta. Vi skulle här kunna fråga oss om inte detta är ett potentiellt problem med all form av informationsinsamling om individer, vare sig det är fråga om myndigheternas byråkratiska kategorisering av samhällets medlemmar, Facebooks kontinuerliga informationsinsamling om sina användare eller den personliga information som sparas vid våra köp på internet. Frågan är då om vi ska betrakta dessa två sistnämnda exempel som en inskränkning av vår individuella frihet. Eller den viktigare frågan är kanske, i synnerhet i relation till den moderna informationsteknologin och elektroniska övervakningen: Är det så att vi säljer bitar av vår personliga frihet och integritet i utbyte för en känsla av säkerhet? Köper vi alltför lättvindigt löften om ökad trygghet som en motivering för en allt tilltagande övervakning och disciplinering i enlighet med konsumtionssamhällets imperativ?

Utifrån Foucaults beskrivning av framväxten av en modern form av maktutövning baserad på övervakning, klassificering och styrning av individer genom disciplinering är vi uppenbarligen redan sedan länge inneslutna i biomaktens grepp. Disciplineringen av våra kroppar och tankar genom den ständiga uppfostran som tillhandahålls genom samhällets utbildningssystem, våra arbetsplatsers organisering och rådande ideologier är ingalunda ett nytt fenomen. Vad gäller fenomenet övervakning är det i grunden inte bundet till förekomsten av avancerad teknologi utan handlar mer om ett sätt att tänka rörande styrningen av både individer och kollektiv. Däremot tenderar den nya teknologin, inklusive den allt ökande användningen av internet för allehanda syften, att utvidga de potentiella möjligheterna för både stat och privata aktörer att övervaka enskilda individers förhållanden. De idéer som Foucault för fram om biomaktens formande av både våra kroppar och våra föreställningar är fortfarande utan tvekan relevanta för förståelsens av hur vi genom deltagandet i samhällets institutioner, och i vår vardagliga tillvaro i övrigt, underställs former av maktutövning där målet är övervakning och disciplinering och där vi själva i slutändan kommer att övervaka både oss själva och våra medmänniskor.

Lennart E. H. Räterlinck är doktorand i sociologi vid Uppsala Universitet. Han skriver för närvarande på en avhandling om kärlek, hat och svårigheten att älska vår nästa utifrån psykoanalytisk teori. Han är medgrundare till Sällskapet för Lacansk psykoanalys, författare till den nytutgivna boken *Tystnadens språk* samt redaktör för antologin *Att läsa Lacan* som utkommer i vinter.

Panoptikon, planskiss av Jeremy Bentham, 1791